

Prūši, to vēsture un rakstu pieminekļi

1. Prūšu vārds, tā parādīšanās vēstures avotos

Trešās lielākās baltu tautas – *prūšu* – vārds vēstures avotos šai formā parādās nedaudz agrāk nekā latviešu vai leišu vārds. Tas pirmo reizi ir pieminēts 9. gs. t.s. **Bavāriešu ģeogrāfa** darbā "Donavas ziemeļu krasta pilsētu un novadu apraksts", kur teikts, ka *Bruzi* ir samērā liela zeme.

Arābu ģeogrāfs **Al Bekrī** savā vispārīgās ģeogrāfija aprakstā atstāsta Spānijas arābu ceļotāja **Ibrahīma ibn Jakūba** ziņojumu par ceļojumu uz slāvu zemēm ap 965. g. Tajā viņš stāsta par poļu valsti un piemin, ka ziemeļos tā robežojas ar *Burus*. Viņi dzīvojot pie Okeāna (= Baltijas jūras), tiem esot sava valoda, un citas valodas tie neprotot. Viņi esot drosmīgi, taču bieži viņiem uzbrūkot vikingi.

10. gs. beigās un 11. gs. sākumā prūšu vārds jau diezgan bieži parādās kaimiņu tautu vēstures avotos. Poļu hronikās, kas rakstītas latīņu valodā minēts dažādi prūšu vārda varianti: *Pruzze, Pruzorum, Pruzziæ* u.c.

Vācu avotos prūši pirmo reizi ir pieminēti **Brēmenes Ādama** darbā "Hamburgas bīskapu vēsture" (11. gs.) Tajā minēta sala *Semland* (Semba), kurā dzīvo *Sembi vel Pruzzi* (sembi jeb prūši). Viņi esot ļoti cilvēcīgi, jo steidzoties palīgā tiem, kam jūrā draud briesmas vētras laikā. Tikai Kristum gan viņi neticot.

11.–12. gs. prūšu vārds parādās arī krievu hronikās. **Lavrentija** hronikā starp tām tautām, kas "sēž Jafeta daļā" pieminēti arī *Prusi*. **Ipatija** hronika prūšus apraksta vairākkārt, sākot ar 1252.g., saukdama tos par *Prousi*.

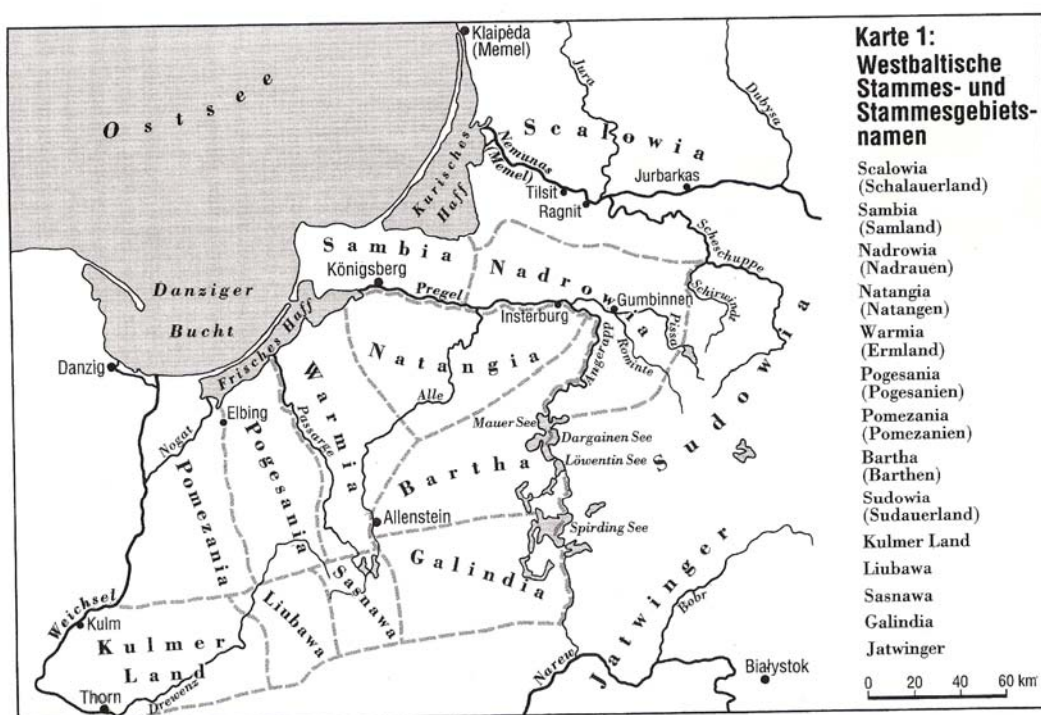
13. gs. prūšu vārds dažādos vēstures avotos minēts jau daudz reižu, kopš šī laika mums ir jau drošās ziņas arī par vēsturiskajiem notikumiem prūšu zemēs.

Prūšu valodas rakstu pieminekļos nav saglabāties tiešs tautas vai zemes apzīmējums, tikai atvasinātas formas, kā *prūs-iskai* 'prūsiski' un adjektīvs *prūsiskan* (*en prūsiskan tautan* – vāc. *im Land zu Preussen*). Taču jādomā, ka prūši paši sevi sauca *prūsai*, līdzīgi kā šodien lietuvieši.

2. Prūšu pakļaušana Vācu ordenim

Līdz ar biežāku prūšu vārda pieminēšanu, mēs sastopamies arī ar Prūsijas zemes aprakstiem. Visizsmeļošāko informāciju sniedz 14. gs. sarakstītā "Prūsijas zemes hronika", kur **Pēteris Dusburgs** stāsta par notikumiem laikā no 1190. līdz 1326. gadam. Šai laikā prūšu apdzīvotās zemes ieņēma teritoriju ziemeļos līdz Baltijas jūrai un Nemūnai, rietumos līdz Vislai, dienvidos mainīgas robežas ar poļiem, bet austrumos ar lietuviešiem un jātvingiem.

Pēteris Dusburgs raksta, ka šī prūšu apdzīvotā teritorija ir iedalīta 11 novados: Kulma, Pamede, Pagude, Vārme, Nātanga, Semba, Nadruva jeb Nadrava, Skalva, Sūduva, Galinda, Bārta. Citos avotos minēts arī novads Sasna.

Vai visu šo minēto novadu iedzīvotāji bija prūši, pagaidām vēl nevar droši pateikt. Problemātiskāks ir jautājums par ārējo novadu iedzīvotājiem. Tā jau pats Pēteris Dusburgs hronikā raksta, ka Kulmas novads dienvidrietumos vēl pirms ordeņa parādīšanās 12. gs. esot ticis iztukšots. Novada rietumos dzīvojot tikai poļi, bet ziemeļos vēl esot arī prūši.

Neskaidra ir arī prūšu un leišu robeža. Te ir jautājums tieši par ziemeļaustrumos esošajām zemēm: Skalvu, Nadruvu un Sūdovu. Tās atrodas vēlākajā lietuviešu teritorijā gan Lietuvas valstī, gan Prūsijas ordeņa un vēlāk hercogvalstī. Daļa pētnieku, īpaši Lietuvas vēsturnieki uzskata, ka tajās ir dzīvojas rietumlietuviešu ciltis, kas runājušas lietuviešu, nevis prūšu valodā. Tomēr valodas liecības var pamatot arī pretēju viedokli. Tādējādi pilnīgi droši var pateikt tikai to, ka precīza 12.–13. gs. prūšu apdzīvoto teritoriju noteikšana vēl ir nākotnes uzdevums.

Jau kopš seniem laikiem prūšu ciltīm bija diezgan cieši sakari gan ar tuvākām, gan tālākām tautām. Īpaši nozīmīga bija dzintara tirdzniecība līdz par Romai un Bizantijai, jo Sembas pussala ir viena no lielākām dzintara ieguves vietām. Prūši bija arī aktīvi jūras braucēji, arī Skandināvijas jūrnieki apmeklēja prūšu zemes.

Tomēr biežāk prūšu kontakti ar kaimiņiem bija naidīgi nekā labvēlīgi. Vēl pirmajā gadu tūkstoši pr. Kr. prūšiem bija jāaizstāvas pret rietumslāvu – sorbu un austrumģermāņu uzbrukumiem. Mūsu ēras sākumā prūšu rietumu zemēs no Skandināvijas ielauzās goti. Ap 7. gs. beigām biežus uzbrukumus uzsāka Skandināvijas jūras braucēji – vikingi, tiem prūši reizē reizēm bija spiesti maksāt nodevas.

Nopietnāki un ar daudz tālejošākām sekām bija konflikti ar rietumu kaimiņiem – poļiem, kas uzbruka prūšu zemēm kopš m. ē. 1. g.t. vidus. Taču lielāku panākumu viņiem nebija. 10. gs. poļi pieņēma kristietību un sāka sūtīt uz prūšu zemēm arī misionārus, taču tos ļoti bieži piemeklēja gauži bēdīgs liktenis, kas pamudināja Romas pāvestu pasludināt krusta karu pret prūšiem.

10.–11. gs. poļiem bija izdevies ieņemt tikai Kulmas novadu pašos prūšu zemju dienvidaustrumos. Vairāk viņi neiespēja, turklāt prūši paši arī nereti iebruka poļu zemē.

Tad Mazūrijas kņazs Konrads kopā ar toreizējo Prūsijas bīskapu Kristiānu nolēma aicināt Krustnešu ordeni, kas padzīts no Ungārijas, bija palicis bez darba. Mazūrijas kņazs ordenim uzdāvināja Kulmas novadu. Vācu imperators Fridrihs II apstiprināja Konrāda dāvinājumu, turklāt piešķīra Ordenim tiesības iekarot visas prūšu zemes un to izveidot no poļiem neatkarīgu vācu valsti. 1230. g. krustneši ieradās Polijā, taču vēl necēlās pāri Vislai uz Kulmas novadu. Kad 1230. g. pāvests izsludināja Krusta karu pret prūšiem, tajā tika uzaicināts piedalīties katoļiem no daudzām Eiropas zemēm – Vācijas, Polijas, Serbijas, Gotlandes u.c. Tikai 1231. g.

ordenis, kuram aiz muguras stāvēja visa kristīgā Rietumeiropa, pārcēlās pāri Vislai un uzsāka karu ar prūšiem.

Prūšu lielākais trūkums karā ar ordeni bija tāds pat kā baltu ciltīm Latvijas teritorijā – tiem nebija vienotas valsts un karaspēka, ar iebrucējiem karoja tikai atsevišķas prūšu ciltis. Tas, protams, atvieglāja krustnešu nebūt ne vieglo uzdevumu. 1236. g. ordenis ieņēma Pamedi, bet 1237. g. Pagudi. 1241. g. sagrāba arī Vāirmi, Nātangu un Bārtu. Tādējādi 10 gadu laikā ordenim bija izdevies ieņemt apmēram pusi no prūšu zemēm.

Nākamajā gadā sākās strīdi poļu kņazu starpā, kas atbalstīja ordeni, tādējādi prūšiem radās iespēja uzbrukt ordeņa spēkiem. 1242. un 1243. g. prūšu karaspēks, palīdzot arī leišiem un jātvingiem, padzina Ordeni no visām iekarotajām zemēm. Taču tad pāvests izsludināja vēl divus krusta karagājienus pret prūšiem un līdz 1253. g. ordenis atguva jau agrāk iekarotās teritorijas un turpināja ekspansiju tālāk. 1257. g. ordenis pakļāva arī Sembas novadu.

1260. g. aizsākās vēl viens prūšu cīņas posms pret ordeni, t.s. Lielā prūšu sacelšanās, ko vadīja Nātangas virsaitis **Herkus Mants**. Sacelšanās ilga 14 gadu līdz pat 1274. g. Sākotnēji prūšiem izdevās daļu zemju atgūt, taču pēc tam ordenis saņēma ievērojamu palīdzību no Rietumeiropas un spēja sacelšanos apspiest. 1275. g. krustneši sagrāba Nadruvu, 1276. g. Skalvu ziemeļaustrumos, 1283. g. jātvingu zemi ziemeļaustrumos. Līdz ar to visas prūšu apdzīvotās zemes bija pakļautas ordenim. Notika vēl gan vairākas sacelšanās, no kurām īpaši nozīmīga bija 1295. g., taču tās visas tomēr tika apspiestas.

Tā pēc nepilnu 100 gadu cīņām trešā lielākā baltu tauta tika pakļauta Krustnešu ordenim un nonāca nacionālā atkarībā no ordeņa, kas bija vācisks. Lai likvidētu jaunu sacelšanos iespējas, ordenis rūpējās par lielāka kolonistu skaita iepludināšanu Prūsijā. Šis process ļoti aktīvi risinājās visu 14. gs. un ap 1400. g. pēc dažu pētnieku domām no apm. 270.000 iedzīvotāju Krustnešu valstī tikai puse vairs bija prūši. Lielākā daļa no viņiem bija zemnieki, pilsētās viņiem pat aizliedza apmesties, tāpēc tur viņu skaits bija niecīgs. Protams, arī prūšu valodas loma šai laikā samazinājās līdz zemnieku mājas sarunvalodai. Tiesa, kristīgā baznīca vismaz sākot ar 15. gs. prasīja, lai vietējie iedzīvotāji prastu Tēvreizi, Ticības apliecību un Marijas sveicināšanu dzimtajā valodā, taču mācītāji bija vācieši, kuri pat prūšu valodu neprata nemaz un vajadzības gadījumā izmantoja tulkus.

16. gs., kad pēdējais Krustnešu ordeņa mestrs Albrehts 1525. g. pieņēma luterismu un pārveidoja ordeni par laicīgu hercogvalsti, viņš sāka rūpēties arī par nepieciešamo reliģisko rakstu izdošanu prūšu valodā. Tas liecina, ka 16. gs. vidū vēl joprojām bija prūši, kas tomēr vācu valodu nesaprata. Īpaši daudz tādu bija Sembas novadā un tieši šai dialektā izdeva trīs katehismus 16. gs. vidū 1545. un 1561. g. Prūšu pārvācošana strauji turpinājās un pēc 1561. g. vairs neviena grāmata prūšu valodā nav tikusi izdota. 17. gs. mēs atrodam ziņas tikai par atsevišķām vietām, kur ļaudis vēl runā prūšu valodu.

Ap 1700. g. vienā prūšu katehisma eksemplāriem Pēterburgā ir ierakstīts, ka: "Šī vecā prūšu valoda tagad ir pilnīgi iznīkususi. 1677. g. nomiris vienīgais Kuršu kāpās dzīvojušais vecītis, kurš to vēl pratis, taču tādu tur vēl esot." Tādējādi, protams, neuzskatot šo ziņu par absolūti precīzi, un ņemot vērā arī citu laikabiedru liecības, mēs varam teikt, ka 17. un 18. gs. mija ir tā robeža, kad prūšu valoda pilnībā apklusā un līdz mums tā ir nonākusi tikai atsevišķos 14.–16. gs. rakstu pieminekļos.

3. Prūšu valodas rakstu pieminekļi

Prūšu rakstu pieminekļu, kas sasnieguši mūs ir ļoti nedaudz. Pieci lielāki teksti, no kuriem divas vārdnīciņas rokrakstā un trīs katehismi iespiestā veidā. Ir arī neliels skaits tekstu fragmentu.

Vecākais zināmais teksts prūšu valodā un arī vispār kādā no baltu valodām ir neliela epigramma, kas datējama ar **14. gs. vidu**.

Tā ir ierakstīta kādā Bāzeles universitātes foliantā, kas datēts ar **1369.** gadu. Šo tekstu atrada tikai pavisam nesen 1974. gadā amerikānis *Stīvens Makklaskis (McCluskey)*, bet atklātībai pirmais paziņoja Viskonsīnas universitātes profesors *Valdis Zeps*. Tekstā ir tikai divas rindiņas:

Kayle rekyses thoneaw labonache thewelyse
Eg koyte poyte nykoyte penega doyte.

V. Mažulis tekstu transliterē šādi:

*kails rīkīs tu n'au labans tēvelis

Ŧk k(v)ōitu pōt nik(v)ōitu penigan dōt

Tulkojums skan: "Sveiks, kungs! Tu vairs neesi labs tēvocītis, ja tu gribi dzert, bet negribi naudu dot."

Vecākais no lielajiem prūšu valodas pieminekļiem ir t.s. **Elbingas vācu-prūšu vārdnīca**. Tā nosaukta tā ir pēc atrašanās vietas Elbingas pilsētā. Viss tur esošais rokrakstu krājums ir noraksti, kas veikti ap 1400. gadu. Vārdnīcas oriģināls, domājams, varētu būt sastādīts jau **13. gs.** beigās vai 14. gs. pašā sākumā. Vārdnīca, protams, ir rokrakstā, un to sastāda 802 vārdi, galvenokārt tikai lietvārdi, kā arī nedaudzi īpašības vārdi. Vārdi ir nevis alfabēta kārtībā, bet tam laikam raksturīgi tematiski izkārtoti. Pirmais vārds ir *Deywis* 'dievs' tad *Rapa* 'eņģelis', *Dangus* 'debesis', *Lauxnos* 'zvaigznes' utt. Vārdnīcas norakstītājs prūšu valodu acīmredzot nav pratis, par ko liecina diezgan daudzas kļūdaini norakstītas formas, kas atklājas salīdzinot šo vārdnīcu ar citiem avotiem. Bet kopumā piemineklis pārstāv Pamedes novada prūšu valodu pašā ziemeļrietumu prūšu stūrī.

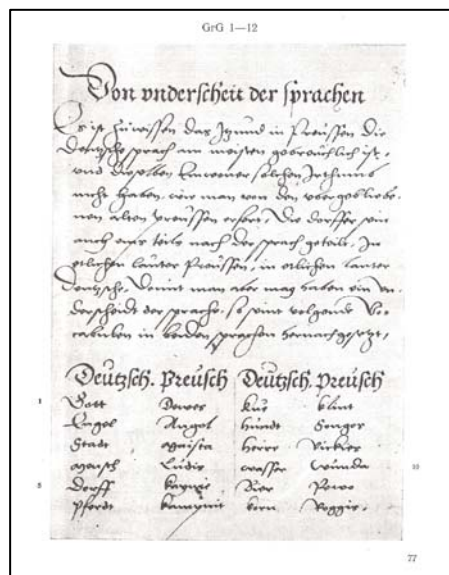

Elbingas vārdnīca pirmo reizi ir izdota 1868. g., bet jaunākais faksimils ir V. Mažūļa "Prūsų kalbos paminklai" 1966. g.

Otra vārdnīca ir krietni jaunāka. To savā **1517-1526.** g. sarakstītajā "Prūsijas hronikā" ievietoja mūks **Simons Grūnavs**. Autors ir gribējis norādīt, ka prūši nav vācieši un viņu valoda atšķiras no poļu un leišu valodas.

Vārdnīcā ir apmēram

100 vārdus, kas sarakstīti bez jebkādas noteiktas secības. Grūnavs prūšu valodu ir pratis vāji, tāpēc daudzi vārdi ir uzrakstīti kļūdaini. Hronikas oriģināls nav saglabājies, taču ir zināmi vismaz četri noraksti, kas viens no otra nedaudz atšķiras.

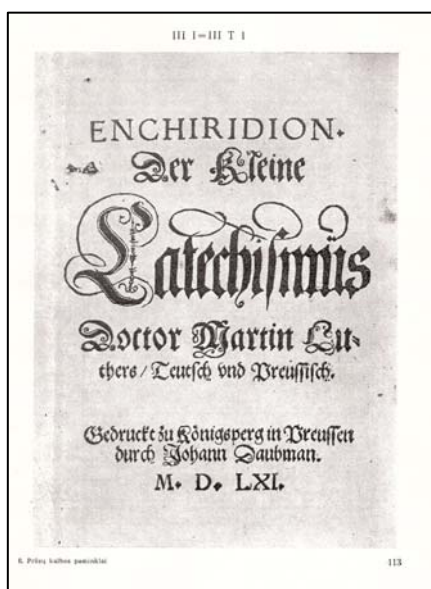
Grūnava vārdnīciņa pirmo reizi iespiesta 1875. g., bet jaunākais ir 1966. g. izdevums Viļņā.

1545. g. Kēnigsbergā tika iespiesti divi katehismi prūšu valodā. Katrā no šiem katehismiem, kuru saturs ir pilnīgi vienāds bez priekšvārda vācu valodā ir kristīgās mācības pamatformulas: desmit baušļu, ticības apliecība, tēvreize, kristības un svētā vakarēdiena vārdi. Teksta apjoms ir neliels. No kopapjoma 16 lappuses – teksts prūšu valodā aizņem piecas ar pusi lappuses. Tikpat daudz paralēla teksta ir vācu valodā. Pirmā izdevuma tulkojums neapmierināja garīdzniekus, un tieši tādēļ šai pašā 1545. g. tika sagatavots un iespiests otrs izdevums, kura prūšu teksts daļēji atšķiras no pirmā izdevuma.

1561. g. turpat Kēnigsbergā iznāca plašākais un vērtīgākais prūšu valodas rakstu piemineklis – M. Lutera Mazā katehisma jeb Enchiridiona tulkojums prūšu valodā ar paralēlu tekstu vācu valodā. Šī katehisma tulkojums pretēji pirmajiem diviem nav anonīms. Kā tulkotājs minēts Pabēču baznīcas mācītājs Abels Vils (*Abel Will*). Nedaudz viņš pats bija pratis prūšu valodu, taču visu tulkojumu viņam bija palīdzējis veikt tās pašas baznīcas tulks Pauls Megots. Viņš bez prūšu un vācu valodas ir pratis arī leišu un kuršu (resp. latviešu) valodu.

Šai grāmatā ir daudz vairāk teksta nekā pirmajās abās kopā – pavisam 134, no kurām prūšu valodā ir 54 lappuses. Grāmatā lietoti arī daudz mazāki burti un te ir vairāk vienlaidus teksta. Saturs ir līdzīgs kā vecākajam latviešu luterāņu katehismam 1586. g. Bez paša katehisma, kur jautājumu un atbilžu veidā ir izskaidrotas kristīgās ticības pamatmācības, grāmata ir papildināta arī ar laulību un kristību ceremonijās lietojamiem tekstiem.

3. katehisms līdzīgi kā otrais ir rakstīts Sembas novada dialektā, tā rakstība ir jau salīdzinoši laba, taču valoda kopumā ne sevišķi labi atspoguļo prūšu valodas īpatnības. Viens no iemesliem ir tulkošanas veids. Vācu oriģināla teikumi lielākoties ir pārcelti prūšu valodā burtiski, t.i. vārdu pa

vārdam, neņemot vērā prūšu valodas sintakses īpatnības.

Katehisma vērtību prūšu valodas pētniekiem palielina arī tas, ka tajā lietotas īpatnējas diakritiskās zīmes virs patskaņu burtiem. Reizēm virs patskaņu un divskaņu burtiem atrodamas latviešu modernajām garumzīmēm līdzīgas gulošas svītras, piem., *būton* 'būt', *semmē* 'zeme', *turīt* 'būt, piederēt' u.c. Valodnieki ir noskaidrojuši, ka šīs zīmes acīmredzot apzīmē garus patskaņus vai divskaņus uzsvērtā pozīcijā vārdā. Tas mums apliecina, ka prūšu valodā ir bijis brīvais vārda uzsvars tāpat kā leišu valodā. Šīs tādējādi ir visagrākās ziņas par uzsvaru un intonācijām baltu valodās.

Visi lielie prūšu rakstu pieminekļi ir atkārtoti izdotie zinātniskos nolūkos.

Bez šiem galvenajiem avotiem, kas sniedz prūšu valodas materiālu ir arī vēl vairāki īsāki un fragmentāri teksti, kā arī diezgan plašs vietvārdu un personvārdu materiāls.

4. Īss ieskats prūšu valodas izpētes vēsturē

Interese par prūšu valodu ir radusies jau sen. Dažādu pētījumu bibliogrāfija šodien pārsniedz jau piecus simtus, bet pirmie attiecas jau uz agrākajiem gadsimtiem, piemēram, jau 1679. g., tātad vēl prūšu valodai dzīvai esot, Hartknochs sarakstījis „*Dissertatio de lingua veterum Prussorum*”.

Nopietni un vēl šodien vērā ņemami pētījumi aizsākas 19. gs. pirmajā pusē, kad 1821. g. S. Vaters Braunšveigā publicē „*Die Sprache der alten Preussen*”. Nākamais plašais pētījums pieder ievērojamā 19. gs. baltu valodu pētnieka F. Nesselmana rokai 1845 – „*Die Sprache der alten Preussen ihren Überresten erläutert*”. Neselmanis ir publicējis arī citus rakstus par prūšu valodu, t. sk. arī 1873. g. „*Thesaurus linguae prussicae*”. Nākamais ievērojamais pētnieks ir E. Berneckers, kurš 1896. g. izdod „*Die preussische Sprache*”. Gadsimtu mijā par prūšu valodu rakstījuši arī citi, piem., A. Bezenbergers, C. Uhlenbecks, J. Mikkola. Viens no ievērojamākajiem prūšu valodas tekstu izdevumiem, kas vēl līdz šodien tiek bieži izmantots ir 1910. g. izdotais R. Trautmanna „*Die altpreussischen Sprachdenkmäler*”.

Vēlāk 1925. g. R. Trautmanns sagatavo arī prūšu valodas personvārdu krājumu „*Die altpreussischen Personennamen*”. Tikpat svarīgs prūšu valodas pētniekiem, ir arī G. Gerulla 1922. g. izdotais krājums „*Die altpreussischen*

Ortsnamen”, kas līdzās vecajiem valodas pieminekļiem un personvārdiem veido prūšu valodas pētījamo materiālu. Ap šo laiku ir ļoti daudz rakstu par prūšu valodu. Autoru vidū ir arī N. van Wijk, K. Būga, Chr. Stang, F. Specht un protams, J. Endzelīns. Pēdējā ievērojamākais ieguldījums prūšu valodas izpētē ir 1943. g. izdotā grāmata „*Senprūšu valoda*” latviski un 1944. g. gramatikas daļas tulkojums vācu valodā „*Altpreussische Grammatik*”. Pēc Otrā pasaules kara tie ilgu laiku paliek nozīmīgākie pētījumi par prūšu valodu.

40. un 50. gadi prūšu valodas pētniecībā ienes maz jaunumu. Plašāka uzmanība prūšu valodai atkal tiek pievērsta sākot ar sešdesmitajiem gadiem. To ievada 1966. g. Viļņā publicētie „*Prūšu kalbos paminklai*”, kur faksimilā izdoti visi galvenie prūšu valodas raksti. Šo izdevumu sagatavojis Viļņas universitātes profesors Vytautas Mažiulis, kurš ar saviem turpmākajiem pētījumiem ir izvirzījis par vienu no ievērojamākajiem prūšu valodas speciālistiem. Viņa rokai pieder arī „*Prūšu kalbos paminklai*” otrā daļa (1981), kur visi prūšu teksti doti atšifrējumā un lietuviešu tulkojumā paralēli ar vācu tekstu. Prūšu valodas fonoloģisko sistēmu, kā ar deklināciju Mažiulis ir aplūkojis savā grāmatā „*Baltu ir kitu ide. kalbu santykiai*” (1970). Līdz ar daudziem rakstiem periodikā Mažuļa ilgā pieredze atspoguļojas arī viņa plašākajā darbā „*Prūšu kalbos etimologijos žodynas*”, kas ir iznācis četros sējumos: A-H (1988), I-K (1993), L-P (1996), R-Z (1997). Viņa jaunākais darbs ir neliela prūšu valodas gramatika „*Prūšu kalbos istorinė gramatika*” (2004).

Septiņdesmitajos gados ir iznākuši arī divi plaši Pensilvānijas universitātes profesora Williama R. Schmalstiega apkopojami darbi par prūšu valodu: 1974. g. „*An Old Prussian Grammar: The Phonology and Morphology of the Three Catechisms*” un 1976. g. „*Studies in Old Prussian. A Critical Review of the Relevant Literature in the Field since 1945*”. Šai darbā jebkurš var iegūt labu pārskatu par laiku starp 1945. un 1976. gadu paveikto prūsistikā. Arī turpmākajos gados Schmalstiegs rakstījis par prūšu valodu, un tās problēmām rakstos, kas parādījušies dažādos žurnālos.

Nepabeigta ir vēl viena prūšu valodas etimoloģijas vārdnīca, kas bieži aplūko arī citus valodas jautājumus. Tā ir „*Prusskij jazyk. Slovar*”, ko gatavoja krievu valodnieks Vladimirs N. Toporovs. Iznākuši pieci sējumi (1975–1990), kas aptver leksiku no A līdz L.

Sākot ar 20. gs. astoņdesmitajiem gadiem, prutēnistika kļūst visai populāra baltistu vidū. Prūšu valodai savu uzmanību ir pievēršusi ne tikai jau minētie, bet arī daudzi citi baltisti un indoeiropieisti, piem., W. Smoczyński (*Untersuchungen zum*

deutschen Lehngut im Altpreussischen, 2000.), T. Inoue, S. Karaliūnas, R. Eckert, E. P. Hamp, P. Dini, F. Kortland un arī citi. Viņu raksti atrodami visos baltistikai veltītajos žurnālos un turpinājumizdevumos. Jauns prūšu valodas pieminekļa izdevums bija lietuviešu zinātnieku B. Stundžas un L. Palmaiša sagatavotais 1545. gada pirmā katehisma jaunizdevums ar komentāriem – „*Pirmoji prūsu knyga*” (1995). Savukārt vērā ņemams ir vācu valodnieka R. Eckerta pārskats par prūšu valodas gramatiku atrodams grāmatā „*Die baltischen Sprachen*” (1994). Pārskatu par prūšu valodas gramatiku sastādījis arī V. Toporovs krājumā „*Baltijskie jazyki*” (2006).

Lietuvā pēdējos 10-15 gados prūšu valodai daudz pievērsušies un ne tikai rakstus, bet pat monogrāfijas publicējušie šie valodnieki: G. Blažienė (*Die baltischen Ortsnamen in Samland*. 2000.), A. Kaukienė (*Prūsu kalba*. 2002; *Prūsu kalbos tyrinėjimai*. 2004.), M. Klusis (L. Palmaitis) (*Old Prussian Written Monuments. Text and Comments. Bibliotheca Klossiana: Lingua Borussica Vetus, II*, 2007).

Prūšu valodas jautājumi, tiek aplūkoti dažādās baltistu konferencēs, bet 1991. g. oktobrī Varšavas universitātē tika sarīkots īpašs seminārs prūšu valodas problēmām „*Colloquium Pruthenicum Primurn*” 1992. g. iznāca konferences referātu krājums. 1996. gada rudenī Krakovā notika arī otrais seminārs „*Colloquium Pruthenicum Secundum*”.

Prūšu valodas pētījumu apskats būtu nepilnīgs, ja nepieminētu vairākus interesantus darbus, kuros nevis tiek analizēta senprūšu valodas sistēma, bet, izejot no esošā materiāla un balstoties arī citās baltu valodās, tiek mēģināts radīt jaunprūšu valodas gramatiku. Varbūt šās darbus nebūtu vērts pieminēt zinātniskās literatūras apskatā, ja vien tos nebūtu rakstījuši tādi ievērojami prūšu valodas speciālisti kā L. Palmaitis un V. N. Toporovs. Tā 1984. g. rakstu krājumā „*Balto-slavjanskie issledovanija*” parādās abu kopīgs raksts „*Ot rekonstrukcii staropruskogo k rekreacii novopruskogo*”, bet 1989. g. Viļņā L. Palmaitis izdod jaunprūšu valodas gramatiku „*Naujosios prusų kalbos gramatika*”. Arī tagad viņš ar M. Kluša vārdu turpina šo darbību, izdodot grāmatas un veidojot interneta lapas. Šīs rekonstrukcijas mērķis būtu radīt ļaužu grupu, kas lietu jaunprūšu valodu savstarpējā saziņā. Var saprast šīs idejas ideālistiskos pamatus, taču patiesībā tā ir fantastiska ideja, kura vairs nav saistīta ar senprūšu valodas izpēti.

Vairākos darbos ievietotas prūšu valodas pētījumiem veltītas bibliogrāfijas. Viena no jaunākajām, kur apkopoti galvenie pētījumi kopš prutēnistikas

pirmsākumiem, atrodama M. Kluša prūšu tekstu izdevumā, kā arī internetā (<http://donelaitis.vdu.lt/prussian/Bibling.pdf>)

Literatūra

- Dini P. *Baltu valodas*. Rīga, 2000.
- Endzelīns J. *Darbu izlase*. IV/2. R., 1982. Īpaši 12. –19.lpp.
- Endzelīns J. *Senprūšu valoda*. R., 1943.
- Endzelīns J. Prūšu rakstu grafika. *Darbu izlase*, III/2. R., 1980, 211–233.
- Kaukienė A. *Prūšu kalbos tyrinėjimai*. Klaipėda, 2004.
- Kluis M. *Naujosios prūšu kalbos gramatika*. V. 1989.
- Kluis M. *Old Prussian Written Monuments. Text and Comments. Bibliotheca Klossiana: Lingua Borussia Vetus, II*. Kaunas, 2007.
- Levin J. F. *The Slavic Element in the Old Prussian Elbing Vocabulary*. Berkeley [etc.], 1974.
- Mažiulis V. *Prūšu kalbos etimologijos žodynas*. I–IV. V., 1988–1997.
angliski – <http://donelaitis.vdu.lt/prussian/mazgr.pdf>
- Mažiulis V. *Prūšu kalbos istorinė gramatika*. V. 2004.
- Mažiulis V. *Prūšu kalbos paminklai*. (T.1.) V., 1966.
- Mažiulis V. *Prūšu kalbos paminklai*. T. 2. V., 1981.
- Mažiulis V. Seniausias baltų rašo paminklas. *Baltistica*. XI (2). 1975. 125–130.
- Pirmoji prūšu knyga*. V. 1995.
- Schmalstieg W. R. *An Old Prussian Grammar*. University Park and London, 1974.
- Toporov V. Prusskij jazyk. *Baltijskie jazyki*. Moskva, 2006.
- Teksti internetā: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/balt/apreuss/apreuss/apreu.htm>
- Mājas lapa – Prussian reconstructions: <http://donelaitis.vdu.lt/prussian/index.htm>

Prūšu valodas pamatīpatnības

A. Rakstība

Prūšu valodas rakstībai nav tādu stabilu tradīciju, kādas ir latviešu un lietuviešu rakstībai. 16. gs. un agrāko valodas pieminekļu rakstība ir nenostabilizējusies un neviennozīmīga. Tas apgrūtina prūšu tekstu lasīšanu, saprašanu un izskaidrošanu. Valodnieki, piem., J. Endzelīns, V. Mažulis, W. Schmalstieg's, W. Smoczynski's un citi bieži ir piedāvājuši savas atšķirīgas interpretācijas gan atsevišķiem vārdiem, gan lielākām apzīmējumu grupām. Piem., *gallū* III 'galva' Endzelīns, Mažulis tā arī lasa [galū], bet Šmalstīgs piedāvā lasījumu, kas būtu līdzīgs citām baltu valodām [galva], apgalvodams, ka prūšu pieminekļu rakstībā *u* zināmos gadījumos var apzīmēt arī [va].

Cits piemērs: adj. ak. sg. *dēigiskan* III 'devīgs' Endzelīns ir labojis par [dēngiskan], Mažulis skaidro formu tieši tā, kā tā ir rakstīta, bet Smočinskis par [dējiskan]. Tādējādi skaidri redzams, ka prūšu valodas rakstība sniedz mums vairāk problēmu nekā skaidrības par prūšu valodu

Iespējamos tekstos izmantoti gotiskie burti. Diakritiskās zīmes ir lietotas tikai 1561. gada katehismā, kur kā jau teikts, tās ir izmantotas, lai apzīmētu garu un uzsvētu zilbi, piem., *newīnts* sal. lei. *devintas*; *endeirīt* 'ieraudzīt', sal. lei. *deiryti* 'raudzīties'. *kaūlins*, sal. lei. *kaulus*.

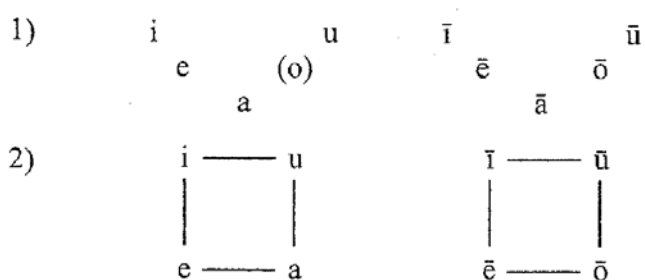
Patskaņu īsuma un garuma apzīmēšanai izmantoti arī tie principi, kas vācu rakstībā. Aiz īsiem patskaņiem vaļējā zilbē rakstīti divi līdzskaņa burti, piem., *semmē* 'zeme', *buttan* 'māja, dzīvoklis', sal. lei. *butas*. Garie patskaņi slēgtās zilbēs retumis apzīmēti ar burta dubultojumu, ar *e* vai *i* burta pielikumu, piem., *wosee* 'kaza' E, gen. sg. *bietis* I 'vakara' (*bītas* III), *daeczt* I 'dots' (*dāts* III).

Līdzskaņu apzīmējumos vērojamas tās pašas neskaidrības, kas pirmajos latviešu rakstos, piem., nešķir balsīgo [z] no nebalsīgā [s]: *semmē* [zemē] (la. *zeme*, lei. *žemé*) un *semen* [sēmen] 'sēkla' (la. *sēkla*, lei. *sékla*, *séti*; lat. *sēmen*).

Mīkstinātie jeb palatalizētie līdzskaņi prūšu valodā palaikam ir apzīmēti ar <i> burtu aiz šīs skaņas, piem., *piēncts* [p'enkts] citur *penckts*, *giēidi* [g'eidi] 'gaida' citur *gēide*.

B. Fonētika

Prūšu valodas skaņu sistēmu mēs arī nevar pilnīgi droši rekonstruēt, taču pamatos tā neatšķiras no latviešu un lietuviešu fonoloģiskajām sistēmām. Patskaņiem fonoloģiski nozīmīgs ir to garums – prūšu valoda šķir īsos un garos patskaņus. Taču nav īstas skaidrības par patskaņu skaitu, jo rakstība tos atspoguļo nevienādi. Turklāt Elbingas vārdnīca un katehismi pārstāv dažādu laiku un izlokšņu valodu, tādējādi arī to sistēmas nevar būt identas. Īsie patskaņi acīmredzot bijuši četri: *i, u, e, a*, bet garie vai nu četri: *ī, ū, ē, ā* vai pieci (arī *ō*).

Līdzskaņu sistēma atšķiras no austrumbaltu valodām ar to, ka tajā nav afrikātu (*c, dz, č, dž*). Līdzīgi kā leišu valodā prūšu valodā ir bijis arī fonoloģiska pretstats starp cietiem un mīkstinātiem līdzskaņiem, tātad ir bijuši pāri: *b-b', p-p', t-t'* utt. Kopā acīmredzot ir bijuši aptuveni 32 līdzskaņu fonēmas. Tātad pavisam kopā 40 vai 41 fonēma.

По способу образования			По месту образования								Средне-язычные		Задне-язычные	
			Губные				Переднеязычные							
			Губно-губные		Губно-зубные		Зубные		Альвеолярные					
			Тв.	М.	Тв.	М.	Тв.	М.	Тв.	М.				
Шумные	Взрывные	Гл.	p	p'			t	t'					k	k'
		Зв.	b	b'			d	d'					g	g'
	Аффрикаты	Гл.					(c)							
		Зв.												
	Щелевые	Гл.			(f)		s	s'	š	(š')				
		Зв.					z	(z')	(ž)					(h)
Сонорные	Носовые		m	m'			n	n'						
	Боковые						l	l'						
	Дрожащие								r	r'				
	Щелевые				v	v'					j			

Prūšu valodas prosodiskajai sistēmai ir bijis raksturīgs brīvais vārda uzsvars un zilbes intonācijas. Par brīvo uzvaru, kā jau runāts, liecina III katehisma piemēri ar apzīmētu uzsvara vietu garajās zilbēs. Jau 19. gs. beigās atklāja, ka divskaņos garumzīme III katehismā var atrasties gan uz pirmā, gan otrā komponenta, piem.,

ak. pl. *āusins* 'ausis' : la. *āusis*, lei. *aūsysis*

ak. pl. *kaūlins* : la. *kāulus* : lei. *kaūlus*

3. pers. *gēide* 'gaida' : lei. *geīdžia*

ālgas : la. *ālga* : lei. ak. sg. *aīga*

pīlnan : la. *pīlnu* : lei. *pīlna*

Uz skaneņiem svītru neraksta. Tādējādi prūšu valodā uzsvērtā zilbē ir šķirtas divas intonācijas - **kāpjoša**, kas apzīmēta ar garumzīmi virs otrā komponenta (kurš acīmredzot ir bijis fonētiski pagarināts tāpat kā leišu valodā), un **krītoša**, kas apzīmēta ar garumzīmi virs pirmā komponenta.

C. Morfoloģija

Prūšu valodas morfoloģiskā sistēma ir līdzīga leišu un latviešu valodas sistēmām. Tiek šķirtas tās pašas vārdšķiras, tomēr nevienas vārdšķiras morfoloģiskais apraksts nav pilnīgs, jo valodas materiāls ir ļoti ierobežots.

Deklinējamajiem vārdiem ir dzimtes, skaitļa un locījuma kategorija. Prūšu valodā atšķirībā no austrumbaltu valodām ir saglabāta nekatrā dzimte lietvārdiem, piem., *assaran* 'ezers' : la. *ezers* : lei. *ežeras*; *meddo* : la. *medus* : lei. *medus*, *median* 'mežs' : la. *mežs* : lei. dial. *medžias* u.c.

Prūšu valodā ir tikai divi skaitļi: vienskaitlis un daudzskaitlis. Neskaidrs ir jautājums par locījumu skaitu prūšu valodas deklinācijā. Katehismu tekstos ir atrodamas tikai piecus locījumu formas: Nom., ģen., dat., akuz., vokatīvs. Gan instrumentāļa, gan lokatīva funkcijas pilda nomena savienojums ar kādu prepozīciju, piem., *sen wissans pērgimmans* 'ar visām radībām', *sen stesmu wirdan* 'ar to vārdu' un *an maian kraugen* 'manās asinīs', *en wissans nautins* 'visās rūpēs. Tomēr nevar pilnīgi droši apgalvot, ka runātajā prūšu valodā arī nebūtu bijis ne instrumentāļa, ne lokatīva, jo prūšu katehismi ir tulkoti lielākoties vārdu pa vārdam – tā tulkojot arī lietvārdu savienojumus ar prievārdiem. Arī pirmajos latviešu tekstos lokatīvu lieto reti, parasti tā vietā sastopams lietvārda savienojums ar prievārdu *iekšan*.

Īpašības vārdiem prūšu valodā arī ir gan salīdzināmās pakāpes, gan nenoteiktās un noteiktās galotnes. Tiesa, pēdējo tekstos ir ļoti maz, turklāt tās ne visas ir drošas.

Par verbu sistēmu prūšu valodā zināms, ka verbi var būt bijuši gan tieši, gan atgriezeniski, tāpat arī pārejoši un nepārejoši. Verbiem ir divi skaitļi un trīs

personas. Trešajā personā skaitļi šķirti netiek, piem., *stas ast : stai ast* 'tie ir'. Kā prūšu tekstiem raksturīga pazīme jāpiemin arī tas, ka gandrīz visiem verbiem vienskaitļa pirmajā un otrajā personā lietota tā pati trešās personas forma, piem., *as druwē, tu druwē, stas druwē* 'es, tu, viņš tic', bet dsk. *druwēmai, druwētei*. Vai šī vienskaitļa formu sakrišana atspoguļo runātās prūšu valodas īpatnību, vai tā ir radusies tikai sagatavojot katehismu tulkojumus paliek līdz šim droši neizzināts.

Verbu laiku sistēmā ir sastopamas tagadnes, pagātnes un nākotnes formas, turklāt nākotni katehismos parasti veido līdzīgi kā vācu (*ich werde gehen*) vai poļu valodā (*będe, będziesz* etc. *robić* vai *robił, -ła*) ar palīgverbu *wirst* + pagātnes aktīvais divdabis, piem., *stai wirst boūuns* 'sie werden sein', *wirstai aupallussis* 'atradīsiet'. Prūšu valodas izteiksmju sistēmā lietotas indikatīva, imperatīva, kondicionāļa (*boulai*) un optatīva (*vēlamā – bousei*) izteiksmes formas. Šais tekstos ir sastopami četri lokāmie divdabji: tagadnes un pagātnes darāmās un ciešamās kārtas divdabji.

Raksturīga prūšu valodas iezīme ir vairākas nenoteiksmes formas. To ir pavisam trīs, ar galotnēm *-t, -twei, -ton*, kuras katehismu tulkojumos lieto bez nozīmes atšķirības, piem., sastopamas no verba 'dot' visas trīs: *dāt, dātwei* un *daton*. (Sanskritā ir pat 14 dažādu infinitīva formu).

Par nelokāmajām vārdšķirām mūsu zināšanas ir vēl fragmentārākas.

D. Sintakse

Prūšu valodas sintakses īpatnības mums paliek neatklājamas, jo visi trīs katehismi pēc sava laika tradīcijas un arī tulkotāju spējām ir tulkoti burtiski vārdu pa vārdam, tādējādi neatspoguļot prūšu valodas, bet gan vācu oriģinālteksta sintaksi. Vienīgais ko varam pieņemt – vārdu secība prūšu valodā ir bijusi apmēram tikpat brīva kā latviešu un leišu valodā, ja reiz tā ir padevusies tik burtiskam tulkojumam kā visos katehismos.

E. Leksika

Prūšu valodā ir leksika, kas nesaskan ne ar vienu no pārējām baltu valodām, bet tikai ar tālākām radu valodām, piem., *mēntimai* 'melojam' : lat. *mantiri* 'melot', bet la., lei. *meluoti* ; *dadan* 'piens' : s.ind. *dadhi* 'rūgušpiens', bet la., lei. *pienas*.

Atsevišķos gadījumos prūšu leksika atšķiras no latviešu un leišu, bet saskan ar slāvu valodām, piem., *assanis* 'rudens' : kr. *osen'*, bet. la., lei. *ruduo*; *pintis* 'ceļš' : s.sl. *pot'*, bet la., lei. *kelias*.

Prūšu vārdi var saskanēt ar leišu leksiku, bet atšķirties no latviešu valodas, piem., *antis* 'pīle' : lei. *antis*, bet la. *pīle*; *ausis* 'zelts' : lei. *auksas*, bet la. *zelts*, pr. *krawian* 'asinis' : lei. *kraujas*, bet la. *asinis*.

Retos gadījumos prūšu leksika saskan ar latviešu valodu, bet atšķiras no leišu vārdiem, piem., *salme* : la. *salmi*, bet lei. *šiaudai*; *warrin* : la. *vara*, *vare*, bet lei. *jéga*.

Prūšu valodā ir sastopami arī aizguvumi no kaimiņtautu valodām – no slāviem un ģermāņiem. No slāviem, piem., *sabatico* E 'sestdiena' (no pol. *sobota*), *silkas* E 'zīds' (no a.sl. *šilki*), *swītan* K 'pasaule' (no a.sl. *svetu*). Aizguvumi no ģermāņiem, piem., *kīrki* 'baznīca' (no v. *Kirche*), *russis* 'zirgs' (no v. *Ross*), *tapali* 'tāfele, plāksne' (no v. *tafel*).